

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərdə adyektiv kök söz yuvaları bir çox tarixi faktların təsirinə məruz qalmışdır. Ümumi diaxronik planda bu semantik təkamül prosesini izləyərkən bu söz komplekslərinin hansı komponentinin əvvəl yarandığını, zirvə kök sözlərin məhz hansı anlamının ilkin olduğunu söyləmək çətinidir. Adyektiv kök söz yuvaları vahid məna nüvəsi altında mərkəzləşir.

Türk dillərində adyektiv kök söz yuvalarının lüğət tərkibini araşdırarkən, onların hansı mənbələr hesabına zənginləşdiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan türk dilləri sistemində adyektiv kök söz yuvalarının semantik və qrammatik strukturunda gedən təkamül prosesinə, yeni sözlərin yaranmasına lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklərin təkan verməsi barədə fikir söyləmək doğru olardı.

Türk dillərində adyektiv kök söz yuvalarının təkamül prosesi yeni söz yaradıcılığı və motivasiya prosesləri ilə də sıx əlaqədardır. Sifətin derivativ paradigmlərini, kök söz yuvasının semantik təkamülünü araşdırarkən müxtəlif sememlərin söz yaradıcılığı prosesində dəyişdiyini, fərqli faktorların təsiri ilə inkişaf etdiyini müşahidə edirik.

Açar sözlər: leksik-semantik variantlar, sifətlərin semantik strukturu, türk yazılı abidələri, derivativ paradigmlər.

Abstract

Adjective root word nests in languages with different systems have been influenced by many historical facts. When following this process of semantic evolution in the general diachronic plan, it is difficult to say which component of these word complexes arose first, and which meaning of the top root words was the first. Adjective root word nests are centered under a single meaning nucleus.

When examining the dictionary composition of adjectival root word nests in Turkish languages, it is necessary to take into account the sources from which they are enriched. From this point of view, it would be correct to say that the evolution process in the semantic and grammatical structure of adjectival root word nests in the system of Turkic languages and the creation of new words are stimulated by the changes in the vocabulary.

The evolutionary process of adjectival root word nests in Turkish languages is closely related to new word creation and motivational processes. While examining the derivational paradigms of the adjective, the semantic evolution of the root word nest, we observe that different semes change in the process of word creation and develop under the influence of different

Key words: lexical-semantic variants, semantic structure of adjectives, Turkish written monuments, derivative paradigms.

Türk dillərində sifətlərin tarixi təkamülü barədə danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin yarandığı ilk günlərdən sifətlər mövcud olmuşdur. Türk xalqları əlamət və keyfiyyəti fərqləndirməyi bacarmışlar. Lakin uzun illər ərzində bir çox dillər sifəti müstəqil nitq hissəsi hesab etməmişlər. A.M.Şerbak yazır: "Qədim türk dilində sifətin xüsusi morfoloji ifadə vasitələri olmamışdır. Bu isə sifətlərin müstəqil leksik-qrammatik kateqoriya olduğunu şübhə altına alır." (1, səh.94-98).

Professor B.A.Serebrenikov A.M.Şerbaka cavab olaraq göstərir ki, bu tamamilə səhv fikirdir.

”İnsan şüurunda əşyaların əlamət və keyfiyyətini ifadə edən leksik-funksional kateqoriya kimi sifət bütün dünya dillərində mövcuddur. Hətta təsəvvürə belə gətirmək çətindir ki, bizim eradan əvvəl III minillikdə yaşayan türkdilli insan “qara” rəngi “qaranlıqdan”, ”göy” rəngi “səmadən” ayıra bilməmişdir!” (2,səh. 104-109).

Məlimdur ki, keyfiyyət fəlsəfi kateqoriyadır. Bütün dillərdə olduğu kimi yüksək inkişaf yolu keçmiş türk dillərində də keyfiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi olan sifətlər mövcud olmuş və böyük inkişaf yolu keçmişdir. “Türk dillərində sifətin bir nitq hissəsi kimi çox qədim bir tarixə malik olduğunu təkcə müasir türk dillərində mövcud olan kök və düzəltmə sifətlərin ümimiliyi deyil eləcədə türk yazılı abidləri sübut edir.” (2, səh.109-111).

Sifətlər yalnız onları ifadə edən sözlərin leksik mənası, qrammatik göstəriciləri, derivation və relyasion morfemlərinin xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də mücərrəd ümumkateqorial mənalara, semantik-sintaktik funksiyaları ilə də fərqlənilir. Sifətlərin semantik strukturu vahid məna nüvəsi ətrafında mərkəzləşir. Lakin bu vahid məna çoxsaylı potensial uzlaşmalar, sintaktik konfigurasiyalar daxilində ümumi semantik vəhdəti müxtəlif cəhətdən izah edir. Bu tipik potensial uzlaşmalar, sintaktik əlaqələr zamanı meydana çıxan semantik vahidləri sifətlərin leksik-semantik variantları hesab etmək olar. Deməli, sifətin mənası leksik-semantik variantların məcmusundan, vəhdətindən ibarətdir. Leksik-semantik variantlar anlayışı sifətlərin leksik məna məfhumunu açaraq hərtərəfli izah edir. Leksik məna çərçivəsində variantlar sintaktik əlaqələr, distributiv uzlaşmalar baxımından variantlaşır. Semantik çoxvariantlılıq zamanı məna strukturu daxilində vahid anlam nüvəsi axtarmaq lazım deyildir.

Çoxmənalılıq əsasən vahid məna nüvəsi ətrafında deyil, mürəkkəb semantik strukturun assosiativ əlaqələri zəminində formalaşır. Semantik strukturun assosiativ əlaqələrinin kökü isə maddi vəhdətə, maddi varlığa əsaslanır (3,səh. 42-46).

Beləliklə, çoxmənalılıq sinonimlikdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət meydana çıxır. Çoxmənalılıq leksik vahidin maddi vəhdəti əsasında yaranır və bu maddi vəhdət çoxmənalı sturkturun bütün komponentlərini birləşdirir.

Sinonimlikdə isə bu proses müşahidə olunmur. Yaxın, hətta eyni mənalara maddi müxtəlifliyə əsaslanması sinonimlərin semantik və üslubi diferensiallaşmasına zəmin yaradır (3, 50-58). Türk dillərində sifətlərin təkamül prosesi yeni söz yaradıcılığı və semantik motivasiya prosesləri ilə də sıx əlaqədardır. Sifətin derivativ paradigmlərini, kök söz yuvasını semantik təkamülünü araşdırarkən müxtəlif sememlərin söz yaradıcılığı prosesində dəyişdiyini, fərqli faktorların təsiri ilə inkişaf etdiyini görürük. Məsələn, türk dillərinin tarixi araşdırmaları sübut edir ki, ”yüksək“, “alı” anlamı yalnız “ağ” sifətinə aid deyil, bu leksemin daxil olduğu köksöz yuvasın da semantik əsasını təşkil edir (4, səh. 64-69).

Sifətin mənası müxtəlif leksik-semantik vəziyyətlərdə, müxtəlif semantik qruplarla münasibətdə kontekstin tələbinə uyğun olaraq dəyişir. Kontekst öz tərkibindəki hər bir sözün və ya cümlənin mənasını dəqiq şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Türk dillərində sifətlərin mənası real kontekst ilə müəyyənləşir. Real kontekst birdəfəlik situasiyanı əks etdirdikdə sifətin mənasından deyil, hər hansı dil sisteminin funksionallığından danışmaq lazımdır. Əgər kontekstdə müntəzəm şəkildə təkararlanan vəziyyətlər olarsa, sifətin mənası bütün çalarları ilə ifadə olunur (5, səh.21-25).

Kontekst sifətlərin funksional-lingvistik əhatəsi, nitq elementinin işlənmə şəraitidir. Metodik kontekst anlayışı da mövcuddur. Bu ardıcıl şəkildə genişləndirilən, inkişaf etdirilən məcazi mənalara toplusudur. Bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində söz yaradıcılığının böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan dilində “ağ” sifəti əsasında, xüsusən onun rəngbildirmə konseptində düzəlmiş çoxsaylı söz vardır: ağ, ağappaq, ağappaqlıq, ağardıcı, ağardılma, ağardılmaq, ağarma, ağarmaq, ağardılmaq, ağartı, ağartılı, ağartma, ağbaş, ağbaşı, ağbədən, ağbədənli, ağbədənlik, ağbəniz, ağbənizli, ağ-bənövşəyi, ağbıq, ağbıqlı, ağbirçək, ağbirçəkli, ağboğaz, ağ-boz, ağbuta, ağbutalı, ağcaqayın, ağcaqovaq, ağçaq, ağ-çəhrayı, ağdərili, ağgilə, ağxalatl, ağköynək, ağqılçıq, (buğda növü); ağ-qırmızı, ağqızıl; ağquyruq, ağılıq, ağılı-qaralı, ağsaçlı, ağsaqqal, ağsaqqallıq, ağsamanı, ağ-sarı; ağ-sarımtıl, ağsifət. ağsu, ağtəhər, ağüzü, ağyallı, ağyarpaqlı, ağyun, ağyonca və s.

Türk dillərində “al” sifətinin kök söz yuvası da mövcuddur. Bu kök sözə aşağıdakı leksemlər daxildir:al,al-əlvan;al-əlvanlıq;al-qan; al-qırmızı; al-qırmızılıq; allaşdırma; allaşdırılma; allaşdırılmaq; allaşma; allaşmaq; allı; allı-bəzəkli; allı-əlvanlı; allı-güllü; allıq,allı-qırmızılı; allı-sallı; alsız; al-şal; al-

şallı; al-şalsız; alyanaq;alyanaqlı;al-yaşıl və s. Göründüyü kimi “al” sifətinin kök-söz yuvası əsasən mürəkkəb sözlərdən ibarətdir.

Prof.V.Aslanov “al” sözünün türk dillərində çoxmənalı olduğunu rəngbildirmə anlamından başqa “məkr”, “hiylə”, “almaq”, “ zəbt etmək”, “aşağı”, “alt”, “istişamət” konseptlərində işləndiyini qeyd etmişdir (8, səh.91-94).

Türk alimi Arat Rahmeti “al” sifətinin Şumerlərdə olduğunu qeyd edir. Rus, Avropa və bir çox türkdilli xalqların alimlərinin əsərlərində “al” sifətinin və ondan yaranmış mürəkkəb sözlərin etimoloji və derivation xüsusiyyətləri haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlinir.

“Al” sözünün bəzi mənaları ilə əlaqədar olaraq bir çox türk dillərində mürəkkəb sözlər yaranmışdır (9, səh.1-16). Bu sözlərdən: “al qarısı”, “al arvadı”, “al bastı” sözlərini misal gətirmək olar. Bəzi alimlər “al” sözünün türkdilli xalqlarda od, ocaq ilahəsinin adı olduğunu qeyd edirlər.

“Al” sifətinin semantik strukturunda rəngbildirmə konsepti əsas mövqe tutmuşdur. Çağdaş türk dillərində, hətta türk dilindən keçərək rus dilində də “al” sifəti rəngbildirmə konseptində işlənir.

Bu söz rus dilinin sifət bildirmə şəkilçisini qəbul edərək işlənir.(-ый) İ.İ.Oqienko belə hesab edir ki,“алый” sifəti Qızıl Orda dövründə tatar dilindən rus dilinə keçmişdir.

”Алый” sifətinə və onun kök söz yuvasına daxil olan digər konseptləri rus alimi və leksikoqrafı B.Dalın lüğəti belə təqdim edir:

“Алый, алуша, аловатый, алость, аловатость, алеть”.

Rus dilində “алый” sifəti mürəkkəb sözlər də yaradır: алоголубой – al-mavi; голубоалый – mavi –al; алосиний – göy-mavi; алозолотой – al-qızıl və s.

Zaman daxilində sifətlərin mürəkkəb semantik strukturunu öz daxili təkamülünün müxtəlif formalarının inkişafı nəticəsində dəyişir. Mənaca müxtəlif söz birləşmələrində, cürbəcür sintaktik vəziyyətlərdə işlənmək sifətin semantik vəhdətini pozmur. Türk dillərində sifətlərin semantik strukturunun konseptləri kontekstin tələbi ilə dəyişir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков.(4-ия) Л., 1977
2. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979
3. Алимниева Р.В. Синонимические связи в лексико-семантической группе цветowych прилагательных. Вопросы семантики. Калининград, 1978
4. Айдаров Г.А. Язык орхонский памятников древнетюркской письменности. Алма-Ата, 1971
5. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
6. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.,1979
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989
8. Асланов В. Историческая лексикология азербайджанского языка. Баку, 1979
9. Azat Rahmeti. Türkcəde sifət məfhumu və bunun ilə ilgili təbərlər. İstanbul, 1965
10. Caferoğlu A. Türk dili tarixi. İstanbul, 1964